

DEPARTMENT OF
POLITICAL SCIENCE

FOUNDED 1999

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Факультет журналистики и политологии
Кафедра политологии

**ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМНЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ МОДЕРНИЗАЦИЯСЫ:
ПЕРСПЕКТИВАЛАР МЕН СЫН-ҚАТЕРЛЕР**

Х-шы Халықаралық ғылыми-практикалық
конференция материалдары
5 мамыр 2020 ж.

**СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ
КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА:
ПЕРСПЕКТИВЫ И ВЫЗОВЫ**

Материалы X-Международной
научно-практической конференции
5 мая 2020 г.

Нур-Султан, 2020

УДК 327(063)
ББК 66.4 (0)
С 69

Редакционная коллегия:

Доктор политических наук, профессор **Р.А. Нуртазина**, Казахстан
Доктор политических наук, профессор **Е.В.Матвеева**, Россия
Доктор политических наук, профессор **Хасан Язиджы**, Турция
Депутат VI Созыва Палаты представителей Национального собрания
Республики Беларусь – **Жданович Павел Леонидович**

Организационный комитет конференции: E-mail: polscience323@gmail.com

Информация о конференции на сайте: enu.kz

Рыстина И.С. – доктор PhD, доцент, зав.кафедрой политологии

Копежанова Д.Е.- доктор PhD, доцент кафедры политологии

Болатулы Нуржан – преподаватель кафедры политологии

«Социально-политическая модернизация казахстанского общества: перспективы и вызовы».

Сборник материалов X- Международной научно-практической конференции. (5 мая 2020 г) – Нур-Султан, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева.

ISBN 978-601-337- 131-3

Сборник материалов международной научно-практической конференции содержит тезисы докладов преподавателей, докторантов PhD, магистрантов в области политических наук. Основная тематическая направленность дискуссионных вопросов отражает аспекты реализации социальной политики государства в условиях глобализации, актуальные проблемы политической науки, философии Абая Кунанбаева в современных социально-политических реалиях, волонтерства в контексте формирования гражданского общества и реализация программы «Рухани жанғыру», как новые тренды духовного обновления нации.

В докладах сохранен авторский стиль. Материалы сборника предназначены для широкого круга научной и научно-педагогической общественности, могут быть использованы в теории и практике прикладной политологии и международных отношений.

Ответственность за аутентичность и точность цитат, имен, названий и иных сведений, а также за соблюдение закона об интеллектуальной собственности несут авторы публикаций.

ISBN 978-601-337- 131-3

© Кафедра политологии
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2020.

<https://cyberleninka.ru/article/n/dialog-gosudarstva-i-grazhdanskogo-obschestva-kak-sotsialno-politicheskaya-kategoriya/viewer> (22.04.2020 г.).

3. Зайцев А. В., Принципы диалога государства и гражданского общества: теоретико-праксеологический аспект, Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова № 5, 2014 <https://cyberleninka.ru/article/n/printsipy-dialoga-gosudarstva-i-grazhdanskogo-obschestva-teoretiko-prakseologicheskiy-aspekt/viewer> (22.04.2020 г.).

4. Итиуридзе Л.А., Инновационные формы диалога между властью и обществом, Властью №9, 2015 <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnye-formy-dialoga-mezhdu-vlastyu-i-obschestvom/viewer> (22.04.2020 г.).

5. Модели диалога власти и общества в интернет-коммуникациях: методическое пособие (под ред. Л.А. Василенко, Е.В. Тарасовой). 2015. М.: Проспект. 111 с.

6. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 02 сентября 2019 г. https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana (22.04.2020 г.).

7. Стратегический план РК 2025 г. <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprograms/stratplan-2025>.

8. Ращупкина М.Г., информационное взаимодействие власти и общества, Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований №1, 2016, <https://applied-research.ru/pdf/2016/1-1/8299.pdf> (22.04.2020 г.).

9. Калашникова Н.П. Современные научные методы: прикладной аспект, Вебинар «Современные технологии дистанционного образования в образовательной и научной деятельности», 25 апреля 2020 г., г. Нур-Султан.

10. Е.В. Масланов, Д.В. Масланов, И.С. Подсеваткин, Особенности построения интернет-площадок в области политического краудсорсинга, Вестник Московского университета, серия 18, Социология и политология. 2017. № 1 <https://vestnik.socio.msu.ru/jour/article/view/246/222>. (26.04.2020 г.).

11. Как будет развиваться гражданское общество в Казахстане, <https://www.zakon.kz/5004460-kak-budet-razvivatsya-grazhdanskoe.html> (26.04.2020 г.).

12. Чумаков Д.Д. Изучение моделей взаимодействия гражданского общества и института государства: теоретико-концептуальный аспект, Журнал РУДН, № 3 2014, <http://journals.rudn.ru/political-science/article/view/9089> (22.04.2020 г.).

**Научный консультант Калашникова Н.П., профессор кафедры политологии ЕНУ
имени Л.Н. Гумилева, д.полит.н.**

**Копежанова Д.Е.
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ
саясаттану кафедрасының доценті, Нұр-Сұлтан.
Копежанова К.Е.
ХББ НЗМ, Қарағанды қаласы, Қазақстан**

«ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ МИГРАЦИЯ» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН АНЫҚТАУДАҒЫ КӨЗҚАРАСТАР

Қазақстандағы «ақыл-ойдың сыртқа ағылуы» процесінің күшеюіне қарамастан, интеллектуалды миграция проблемасы елде аз зерттелген; тақырып көтерілгеннің өзінде негізінде журналистік деңгейде қарастырылған. Заманауи әлемнің ғылыми (интеллектуалдық) әлеуетінің үштен біріне дейін жеткен елден мамандардың ағып кетуінен

туындаған қиындықтар туралы айтпағанның өзінде, Қазақстанда осы салада не болып жатқанын жалпы бағалау да жоқ.

Қазіргі уақытта «ақыл-ойдың сыртқа ағылуы» мәселесі әлемдік ғылыми қоғамдастық тарапынан ғылыми қызметкерлердің көші-қон көлеміне және еңбек көші-қонының осы түрінің нәтижесінде барлық елдер үшін туындайтын көптеген мәселелерге байланысты үлкен қызығушылық тудырады. Соңғы 30 жылда тек қана шетелдік авторлар осы тақырып бойынша мыңнан аса жұмыстарын жариялады. Біздің елімізде интеллектуалды миграция проблемасы 1990-шы жылдардың соңынан геосаяси өзгерістерге және қазақстанның зерттеушілердің «ақыл-ойдың сыртқа ағылуына» белсенді араласуына байланысты қарқынды түрде зерттеле бастады. Ішкі саяси ғылымда интеллектуалды миграция мәселесін жан-жақты зерделеуге арналған жұмыс жоқ. Қолданыстағы зерттеулер, әдетте, нақты ғылыми (салалық) институттардағы немесе зерттеушілер санаттарындағы ахуалды зерттеуге байланысты мәселелердің белгілі бір аспектілеріне ғана қарастырады

Бүгінгі күні «интеллектуалды миграция» тұжырымдамасын анықтауға бірыңғай көзқарас жоқ. Тар мағынасында ғалымдар мен зерттеушілердің, ғылыми дәреже иегерлерінің көші-қон процесін білдіреді. Кең мағынада, білімді және білікті кадрлардың көші-қон ағындары, соның ішінде соңғы онжылдықта Қазақстанда және әлемде серпін беретін студенттік көші-қонды жатқызады.

Кәсіби ұтқырлық бүгінгі күні жаһандық еңбек бөлінісі шеңберіндегі білімдер мен құзыреттердің таралуының үлгісі, нормасы мен мәдениеті болып табылады. И.Г. Дежина атап өткендей, «ұтқырлық - білімнің таралуының механизмі; ол зерттеулердің жаңа бағыттарын, оның ішінде пәнаралықты қамтиды және зерттеушілердің көкжиегі мен біліктілігін кеңейтуге ықпал етеді» [1]. Жиі мобильділік ғылыми көздерде мынадай терминдермен (1-сурет) белгіленетін интеллектуалды миграцияға айналады:

Сурет 1 Мобильділіктің ғылыми көздерде белгіленген терминдері

«Ақыл-ойдың сыртқа ағылуы» термині шетелде ғылыми қызметті жалғастыруға немесе басқа ұйымда жұмыс істеуге қатысты істерді сипаттау үшін қолданылады. Сондықтан да, бұл - адами капиталды жоғалту процесі, яғни өзінің білімін, қабілетін елде пайдалана алмаған ғылыми кадрлардың дамыған жетекші елдерге тұрақты жұмысқа көшіп кетуі, қоныс аударуы [2].

Осы термин төңірегінде көптеген сұрақтар туындайды, мысалы: «ақыл-ой» деген не? Егер біз ағылшынша түпнұсқасын алсақ, «brain drain» аудармасы «мидың ағылуы» деген мағынаны білдіреді, бұл термин қазақ тіліне «ақыл-ойдың сыртқа ағылуы» ретінде үйлесімділік үшін аударылды. Сонымен, бұл «ақыл-ой» деген не? Осы санатқа кім кіреді? Айта кету керек, «ақыл-ойдың сыртқа ағылуын» бағалау кезінде жиі тұжырымдарды алмастыру немесе ауыстыру жиі орындалады. Мысалға, «ақыл-ойларды» ең алдымен ғалымдар деп түсінеді. Әрине, құбылысты зерттеу кезінде бұл категория өте маңызды, бірақ олардан басқа жаңалықтарды жасауды мақсат етіп қоймаған кәсіп иесі болуы мүмкін, мысалы, жас хирург, инженер, құрылысшы және тағы басқалар. Кейбір мәдениет қайраткерлерін, тіпті спортшыларды «ақыл-ойларға» жатқызады. Осылайша, «ақыл-ойлар» шеңберінде жоғары білікті мамандар деп жоғары сапалы кәсіби білім алған, тиісті салада лайықты тәжірибесі бар адамдар ретінде түсінілуі керек.

«Ақыл-ойдың сыртқа ағылуы» түсінігі әртүрлі тарихи кезеңдерде түрлі реңктерге ие болды. Геосаяси деңгейді қараған кезде, көбірек басқа жаққа көшсе, соғұрлым жақсы деп айтылды. Яғни, ғалымдар мен мамандардың көшіп-қонуы қалғандардың арасында жұмыссыздықты азайтуға көмектеседі, ал эмигранттар қаржылық жағдайын айтарлықтай жақсартады делінді. Бірақ уақыт өте келе бұл түсінік теріске шығарылды. Кейін интеллектуалды адам ресурстарының туған елден кетуі оның төмендеуіне әкеледі деп саналды, бұл әлемнің экономикалық поляризациясын күшейтуге ықпал етеді.

1950 жылдардың басында «ақыл-ойдың сыртқа ағылуы» (Brain Drain) түсінігі Ұлыбританияда пайда болды, яғни британдық ғалымдардың жаппай АҚШ-қа қоныс аудару процесімен сипатталған. «Интеллектуалды миграция» термині алғаш рет 1962 жылы Британдық корольдік қоғамның есебінде айтылды және Англиядан Ұлыбританияға ғалымдардың, инженерлер мен техниктердің қоныс аударуын білдірді. Интеллектуалды миграция үрдісі қарқынды дамып келе жатқандықтан, бұл жаңа әлеуметтік-экономикалық құбылысты тез арада зерттеуге тура келді [3].

Бірақ «ақыл-ойдың сыртқа ағылуы» феномені әлдеқайда бұрын болған. Интеллектуалды мигранттың ең жақсы мысалы - Италиядан Францияға көшкен Леонардо да Винчи, ол корольдің қолдауы арқасында Амбуаз қорғанына орналасып, шығармашылық қызметін жалғастыра алды. Дегенмен, трансшекаралық қозғалыстар әрдайым толығымен ерікті емес еді, сол себепті бір елден екіншісіне ауысқан мамандар кәсіптік даярлықтың жоғары деңгейіне ие болған жоқ, барлық келушілер жаңа әлеуметтік ортаға сәтті бейімделе алмады. Бірақ жоғары білікті кадрлардың шыққан және тұрғылықты жеріне қарамастан, оларды тартуда қоғамдық және саяси қызығушылық әрқашан жоғары болып қалды.

Тағы бір мысал, XVIII ғасырда, тіпті кейінірек, білікті мамандар Ресейге келе бастады. Бұл «ақыл-ойдың сыртқа ағылуының» бастамашысы - Петр I, 1702 жылы 16 сәуірде «Шетелдіктерді діни сенім бостандығы туралы уәдесі бойынша Ресейге шақыру туралы» манифестін жариялап, император шетелдіктерді Ресей елінде қызмет етуге шақырды және олардың осы қызметтен кез-келген уақытта кетуіне болады деген уәде берді [4].

Елдер арасындағы интеллектуалды миграция - бұл әлеуметтік-антропологиялық құбылыс және жақында өткен өнертабыс емес. Ол үшін XIX-XX ғ. басында Париждегі Пастер институты мен Гиссен университеті жанындағы Ю.Либих зертханасына бүкіл Еуропа студенттерінің тартылуын, яғни басқа елдердің студенттері мен ғалымдары үшін тартымды орталықтарға айналған танымал ортағасырлық университеттерді еске алу жеткілікті. Әлемдік ғылым элитасын құрған неміс химиктерінің жартысына жуығы «XX ғасырдың алғашқы онжылдығында ғылыми-зерттеу орталықтары, білім беру мекемелері және елден тысқары өнеркәсіптік фирмаларына орналасты».

Ресей авторлық қоғамының (РАҚ) академигі В.П. Максаковскийдің айтуынша, интеллектуалды миграция ғылыми-техникалық революция кезеңдерін және жаһандық саясат пен экономикадағы өзгерістерді көрсететін бірнеше кезеңнен өтті [5].

Бірінші кезең – 1940-шы жылдардың екінші жартысын қамтыды, физика, ракета ғылымдары және басқа да ұқсас мамандықтар бойынша бірнеше мың маман АҚШ-та жеңіліске ұшыраған Германиядан жартылай орындалатын түрде әкелінді.

Екінші кезең – 1950-ші жылдары Германия, Ұлыбритания, Италия, сондай-ақ аз көлемде Франциядан дарынды ғалымдар мен жоғары оқу орындарының түлектерінің ерікті түрде АҚШ, Канада және Австралияға кетуі басталды. Нәтижесінде, Құрама Штаттар тек осы кезеңде қосымша 100 мыңға жуық жоғары білікті мамандарды қабылдады, ал Батыс Еуропаның көптеген ғылыми мектептері әлдеқайда азайып қалды.

Үшінші кезең – 1960-шы жылдардың басынан 1980-ші жылдардың аяғына дейін созылды, халықаралық миграция табиғаты мен географиясы бойынша елеулі өзгерістер енгізді: дамушы елдер, әсіресе азиялық, сондай-ақ Латын Америкасы мен Африка, интеллектуалды мигранттардың негізгі донорлық аймақтарына айналды. Кейбір бағалау бойынша, тек 1960-70 жылдары осы аймақтардан АҚШ, Ұлыбритания, Канада және Австралияға қоныс аударған 700-800 мың маман - ғалымдар, инженерлер, дәрігерлер, медициналық қызметкерлер, бағдарламашылар және т.б. Ең үлкен «ақыл-ойдың сыртқа ағылуы» Үндістанға (инженерлер мен дәрігерлерге) әсер етті; Филиппиндер (медбикелер); Қытай, Корея Республикасы, Египет, Алжир, Нигерия елдері бар. Одан кейін АҚШ, Канада және Ұлыбританиядан оқып шыққан ондаған мыңдаған оқушылар отанына оралмай қалып қойды.

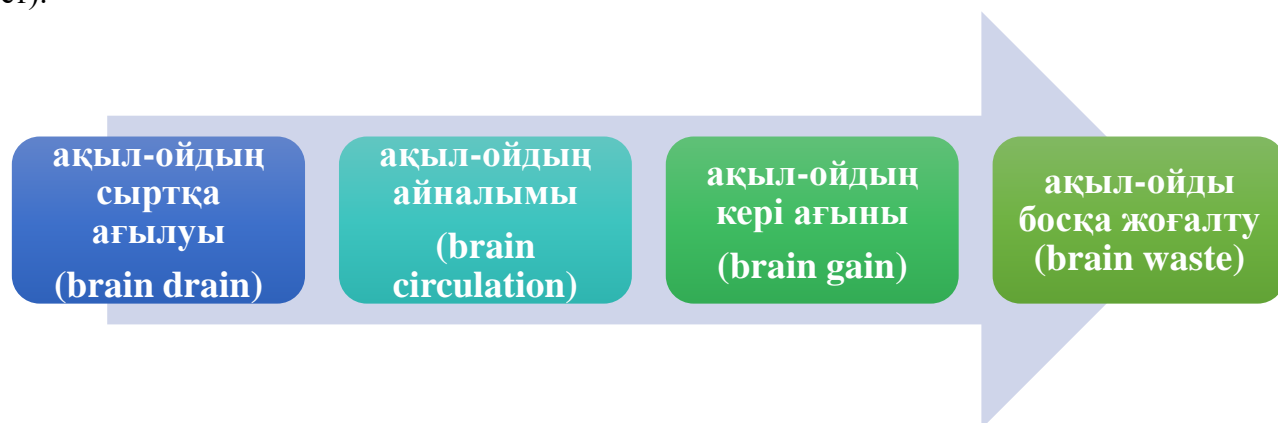
Төртінші кезең – 1980-жылдардың соңында басталып әлі де жалғасуда. Қазіргі уақытта «ақыл-ойдың сыртқа ағылуы» бірінші кезекте Орталық-Шығыс Еуропа мен ТМД елдері ғалымдары, техникалық мамандар, еркін кәсіптердің АҚШ, Канада, Германия, Израиль және басқа елдерге жаппай қоныстануынан көрініс табууда.

БҰҰ сарапшыларының пікірінше, соғыстан кейінгі кезеңнен - 1990 жылдардың ортасына дейін интеллектуалды миграция бүкіл әлемде 2 миллионнан астам адамды ауыстырды [6].

Қазіргі заманғы қоғамда ақылдың еркін ағымы жаһандық көлемге ие болды. Бұл жаңа ғылымның институционалдық формалары, оның бәсекелестік орта ерекшеліктерімен айқындалады. «Ақыл-ойдың сыртқа ағылуы» түрлі формаларда болуы мүмкін:

- *сыртқы миграция* (зерттеушілер мен мамандардың шетелге қайтарымсыз ауысуы);
- шетелдік фирмаларға келісім-шарттар бойынша және жеке қызметтер көрсету бойынша көші-қон немесе *трансмиграция*;
- *ғылымға қатысы жоқ өзге салалар мен қызметтерге көшу* (ғалымдарды бизнестік және академиялық кәсіпкерлікке көшіру, өз кандидатураларын қорғау үшін үміткерлердің шығуынсыз мамандардың докторлық және дипломнан кейінгі деңгейін жоғалту);
- *маятникті миграция* («ғылыми тынығу») - жобаларда жұмыс істеу үшін уақытша келісімшарттар жасауға, білім саласындағы идеяларды ілгері жылжытуға, шетелдік гранттарды іздестіруге, тәжірибені аяқтауға, үздік зертханалық және эксперименттік база жағдайында қосымша ақша табуға, дәрістер оқуға арналған эпизодтық сапар;
- *біржолғы миграция* (университеттің академиялық алмасулары, халықаралық тәжірибе және т.б. шеңберінде өткізілуі мүмкін);
- шетелде зерттеушілер мен әзірлеушілердің физикалық қозғалысын қамтымайтын *виртуалды ұтқырлық* (IT аутсорсингі, ірі шетелдік корпорациялардан зерттеулер бағдарламалары мен тапсырыстарын орындау шеңберінде қашықтан жұмыс) [7].

Интеллектуалды миграция әсерін (пайда / шығын) бағалаудың төрт негізгі тәсілі бар (2-сурет):

Сурет 2 Интеллектуалды миграция әсерін бағалаудың тәсілдері

«Ақыл ойдың сыртқа ағылуы» (brain drain) - интеллектуалды миграциямен тығыз байланысты бастапқы процесс, оның синонимі ретінде жиі пайдаланылады. Мұндай тәсілмен назар аудару «экспорттаушы ел» үшін теріс әсер етеді. Бұл көбінесе білім берудегі мемлекеттік инвестицияларды жоғалтуды, салық жинақтарын төмендетпеуді және білімді, білікті қоғам мүшелерінің экономикасына оң әсерін төмендетуді қарастырады. Сонымен қатар, ұзақ мерзімді перспективада білікті мамандардың болмауы экономиканың өнімділігінің өсуін шектеуге әкеліп соғады, бұл өз кезегінде жұмыссыздық деңгейінің өсуіне ықпал етуі мүмкін. Инвестициялар аймаққа келмейді, орташа өнімділік төмен болып қалады. Бұдан басқа, білімді және білікті жұмысшыларды шетелге шығуға ынталандырады, яғни ақыл-ойдың сыртқа ағылуын тудырады.

Қазақстанда интеллектуалды миграция саласындағы соңғы айтарлықтай үрдіс - бұл біржолғы миграциядан уақытша еңбек көші-қонына көшу. Көптеген авторлар бұл құбылысты **«мидың айналымы» (brain circulation)** деп атайды. Интеллектуалды миграцияны зерттей бастаған алғашқы тұлғалардың бірі - А. Saxenian өзінің "The New Argonauts: Regional Advantage in the Global Economy" кітабында оның байланыс кемелерімен ұқсастықты тудыратынын бейнеледі [8]. Басқаша айтқанда, білікті мамандар (ғалымдар, инженерлер, зерттеушілер, менеджерлер) жиі шетелге эмиграция мақсатымен емес, уақытша еңбек келісім-шарттарын жасай отырып, кәсіби және өндірістік тәжірибе жинау үшін шығады. Мұндай мамандар өздерінің отанына оралып, жаңа білімдерімен, дағдыларымен және тәжірибелерімен бөліседі.

«Ақыл-ойдың кері ағыны» (brain gain) - экспорттаушы мемлекеттің жақсы қалыптасқан саясатымен, ол өз мамандарының интеллектуалды миграциясынан да пайда көруі мүмкін деген идеяны білдіреді. Мұндай тәсіл миграция идеясына негізделген, репатриация, мигранттардан Отанға келетін материалдық көмек, сондай-ақ шетелде ұлттық диаспораларды құру, отанына ғылыми білім мен ақпараттар ағынын жеңілдетумен байланысты. Айта кету керек, мұндай көшу тек қана эмигрант шетелде кәсіби салада жетістікке жеткен жағдайда ғана мүмкін болады. Дегенмен, интеллектуалды мигрант жаңа елде өзінің біліктілік деңгейіне сәйкес келетін жұмыс таба алмаса, онда ол төмен білікті кадрлар ретінде жұмыс істеуге мәжбүр болады. Мұндай жағдайларда үшінші көзқарас интеллектуалды көші-қонды бағалауға, яғни **brain waste** немесе **«ақыл-ойды босқа жоғалту»** қолданылады. Бұл кезде эмигрант өзінің толық интеллектуалды және кәсіби әлеуетін пайдаланбайды, шын мәнінде, орынсыз мақсаттарда қабілеттерін жоғалтады.

**«Қазақстандық қоғамның әлеуметтік-саяси модернизациясы: перспективалар мен сын-қатерлер» атты
X-шы Халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинағы**

Халықтың сапалы жағымсыз өзгерістері – құлдырау, таза сандыққа қарағанда әлдеқайда қауіпті құбылыс, өйткені біз кез-келген мемлекетке қажетті екі түрі санының қысқартылуы туралы айтудамыз:

- орта буын мамандары - білікті медбикелер, дәрігерлер, фермерлер, өндіріс инженерлері және т.б. - елдің күнделікті қызметін қамтамасыз ететіндер;
- ғылым мен мәдениет саласының жетекші зерттеушілері - елді алға жылжытқандар, оның халықаралық беделін және бәсекеге қабілеттілігін арттырушылар.

Бүгінгі күні көші-қон мәселелеріне, ең алдымен, өзінің ауқымдылығына байланысты көптеген зерттеулер арналған. Бұрын бұл мәселе экономистер, әлеуметтанушылар, заңгерлердің бір бөлігін қызықтырды, бүгінгі күні ол саясаттанушылар мен халықаралық қарым-қатынастарды зерттеушілердің назарында.

Интеллектуалды миграцияның әлемдік процестерін ұғыну зияткерлік еңбек нарығы соңғы жылдары қазіргі заманғы көші-қон процестерінің маңызды реттеушісі болып табылатынын және көп жағдайда әлемдегі интеллектуалды миграция құрылымын айқындайды және бірқатар ерекшеліктерді сипаттайды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Дежина И.Г. «Охота за головами»: как развивать связи с российской научной диаспорой? // Научно-исследовательские исследования: Сб. науч. тр. / Центр науч.-информ. исслед. по науке, образованию и технологиям / Отв. ред. Ракитов А.И.– М.: ИНИОН РАН, 2010. - С. 3.

2. Сатпаев Д. «Деформация вертикали. От «анонимных империй» к антилоббизму. «Черная папка» коммуникационного и политического апгрейда в Казахстане в условиях транзита власти» // Литературный проект СӨЗ. 2019.

3. Martin P., Widgren J. International Migration: Facing the Challenge. Population Bulletin. — 2001. — Vol. 57.

4. Масанов Н. Миграционные метаморфозы Казахстана в движении добровольном и вынужденном. Постсоветские миграции в Евразии / Под ред. А.Р. Вяткина, Н.П. Космарской. – М., 1999: Наталис. – 127 – 152.

5. Симакова О. Эмиграция русских: приглашение к размышлению // Казахстан Спектр. Научный журнал 2016/1 - (75). 99 – 109

6. Segal U. "United States' Immigration." Proceedings of the International Conference "Migration and Development" (Moscow, 13—15 Sep. 2007). Moscow: VL Print Publisher, 2007, volume 20. (In Russian and in English).

7. Варава М. Ю. Интеллектуальная миграция: масштабы и угрозы для экономики России // Декабрьские научные чтения (Оренбург, 12 декабря 2014г.): сборник статей. – Оренбург: Издательство ОГИМ, 2015. - С. 11.

8. Садовская Е.Ю. Международная миграция в Казахстане в период суверенитета // Казахстан Спектр. Научный журнал 2016/1 - (75). 7 – 42